

Elmulasztott lehetőségek

**Tóth Ágnes: Telepítések
Magyarországon 1945–1948 között.**

A németek kitelepítése, a belső
népmozgások és a szlovák–magyar
lakosságcsere összefüggései.

Kecskemét, 1993.

204 old.

Történeti távlat hiányában nehezen rajzolható meg egy-egy korszak arculata. Többnyire a fiúk és unokák nemzedéke mond ítéletet az apák és nagyapák nemzedéke felett. A reformkor és szabadságharc újraértelmezését a kiegyezés nemzedéke, az osztrák–magyar kiegyezését a századfordulón felnövekvő nemzedék végezte el. A Tanácsköztársaságról és a Horthy-korszakról bennünk élő egyoldalú történeti képet a politika szolgálóvá alakított szocialista történetírás alakította ki.

Nem lehet kétséges, hogy egész huszadik századi történelmünket újra kell írni. A hiteles eseménytörténet feltárása, a történelmi folyamatok ideológiai előítéletektől és apologetikus szándékoktól mentes rekonstrukciója lehet az alapja a korszerű önismeretnek, nemzeti identitásnak. A közelmúlt nagy kérdéseivel őszintén szembe kell néznünk. Ezek egyike a magyar kormányzat 1945 utáni nemzetiség- és kisebbségpolitikája, melynek kutatását évtizedeken át a kommunista párt ideológiai monopóliuma tette lehetetlenné. Az 1989 utáni rendszerváltással új helyzet állt elő: megszűntek a kutatási korlátozások és eltűnt a történeti tények értelmezését bénító ideológiai kényszer. Történetírásunk, amely az 1970-es évek óta foglalkozik intenzíven a második világháborút követő ki- és betelepítésekkel, migrációs folyamatokkal, az 1980-as évek végére elérte azt a szintet, hogy elkészülhettek az első összefoglalások is.

A nemzetiségtörténet fokozatosan megszabadult a politikátörténeti béklyóktól, s mára interdiszciplináris kutatási területté vált. A politikátörténet, az agrártörténet eredményeit kitűnően hasznosít-

hatják a demográfusok és a társadalomtörténészek. A különféle szakterületek művelői évtizedeken át sok adalékot „szállítottak” az utóbbi fél évtizedben megjelent monográfiákhoz, többek közt Fehér István, Füzes Miklós, Tilkovszky Lóránt, Zielbauer György nemzetiségtörténeti munkáihoz.

A feldolgozások többsége a magyarországi németek – a legnagyobb létszámú hazai nemzetiség – jogfosztásával, kitelepítésével és 1948 utáni történetével foglalkozott. E téren nagy a lemaradás a németországi kutatásokhoz viszonyítva, ami jelzi, hogy bőven akad még tennivaló. Több területen (például a német nemzetiségűek 1944–45. évi szovjet munkatáborokba vitele, a társadalom és nemzetiségpolitika kapcsolata stb.) még csak a forrásfeltárásnál és a feldolgozások kezdetén tartunk. Az alap kutatások eddig sem hálózták be az egész országot, így egyes régiók (Nyugat- és Dél-Dunántúl, Dél-Magyarország) nemzetiségtörténete viszonylag jól feltárt, más megyékben azonban csak részkutatások folytak.

Tóth Ágnes már közel egy évtizede foglalkozik az 1945 utáni évek telepítésével és azok társadalmi hatásaival. Több kisebb közlemény után, 1989-ben jelent meg első önálló kötete (Telepítések Csonka Bács-Bodrog vármegyében 1945–1948). Már ebben is komplex szemlélet érvényesült: a németek kitelepítését – a korabeli jog nyelvén áttelepítését – a magyarországi telepítések és népeségmozgások összefüggéseibe ágyazva vizsgálta.

Jelen összefoglalása korábbi kutatásainak tematikai és területi kiszélesítése. A munka középpontjában a második világháborút követő magyarországi telepítések, népmozgások állnak. Az 1945 utáni különféle magyarországi telepítések egyenetlen feldolgozottsági szintjére gondolva, fölmerülhet a kérdés: fejszójét nem vágta-e túlságosan nagy fába a szerző? A kételyek nagy része azonban szertefoszlik a könyv olvastán. A helyi és országos levéltárak, pártarchívumok anyagára, a megjelent hazai és külföldi szakirodalom-

ra, a korabeli sajtóközleményekre építve ugyanis lehetővé vált a vállalt feladat sikeres teljesítése. A legfőbb államhatalmi szervek (miniszterelnökség, szakminisztériumok) és pártok levéltári anyagának feltárása lehetővé tette számára a telepítések nemzetközi összefüggésekbe ágyazott országos szintű bemutatását. Hiányérzetünk támadhat viszont amiatt, hogy a hazai és külföldi helytörténetkutatás eredményeit nem hasznosította kellőképpen.

A szerző a következő kérdésekre keresett választ: milyen szerepet játszott a belső hatalmi elit és a külpolitika a kormányzat és a pártok nemzetiségpolitikájában? Hogyan készítette elő a törvényhozás és a kormányzat a német nemzetiségek kitelepítését? A kitelepítést, a szlovák–magyar lakosságcsere egyezményt milyen intézményes formák között hajtották végre? Hogyan kapcsolódtak egymáshoz a különböző irányú és jellegű telepítések? Hogyan reagált ezekre a nagypolitika és a civil szféra? S összgezésként: milyen hatása volt a telepítéseknek és a népmozgásoknak a magyar gazdaságra és társadalomra?

A szerző a vázlatos historiográfiai bevezető után hat, logikailag egymásra épülő fejezetben válaszol a feltett kérdésekre. Az első fejezetben a nemzetiségpolitika világháború utáni alakulását, a földreformmal és a belső telepítésekkel való összefüggéseit mutatja be. Ezután a telepítési szervek hatáskörét és kifogástalannak éppen nem nevezhető működését elemzi. A harmadik fejezetben az 1945–46. évi kitelepítések és a belső telepítések folyamatát, a következőkben a szlovák–magyar lakosságcserét és a németek szervezett kitelepítésének újabb szakaszát (1947), majd befejezését (1948) tárgyalja. Végezetül megvonia a telepítések és a migrációs folyamat mérlegét.

A feldolgozás a komplex megközelítés igényével, a feltárt tények kritikai értékelésével szakít a hagyományos, a politikátörténet fonálára felfűzött nemzetiség-történettel. A történeti eseményeket az összeurópai folyamatokba helyezve ítéli meg, s bemutatja azokat a gazdasági, társadalmi tényezőket, amelyek a politikai döntésmechanizmus működését meghatározták. Alapállásából következik, hogy

a korábbi szakirodalom e témakörben tett számos megállapításának helyességét megkérdőjelezi, s maga kísérli meg a válaszadást. Meggyőzően bizonyítja például, hogy 1945-ben a vezető pártoknak nem volt – az általános szabadságjogokon túlmenő – nemzetiségi programja. S amikor cselekvésre került sor, a politikai elit és a kormányzat még a sokszor hangoztatott egyenjogúságot sem tartotta be. A sokak által háborús bűnösnek tekintett németekkel szemben a hivatalos körök a gyakorlatban ellenséges, míg a délszlávokkal – kisebbségvédelmi céllal – toleráns magatartást tanúsítottak.

Korábban a politikátörténet – a magyar kormányzat felelősségének csökkentésére – rendszerint azzal érvelt, hogy a belpolitika kényszerpályán mozgott, a németek kitelepítését a háborúban győztes felek érdekeit szolgáló Szövetséges Ellenőrző Bizottság írta elő. A jelen monográfiából is kitűnik, hogy a szövetségesek csak lehetővé tették, de nem kényszerítették rá a kormányzatra a kollektív bűnösség elvének alkalmazását. A pártok többsége – élükön a kommunista párttal – már a földreform körüli vitákban a német nemzetiség többségének kitelepítése mellett foglalt állást. A nincstelenség, szegényparasztok, háborús menekültek és más igényjogosultak (köztük a földműveléshez mit sem értők tömegének) földhöz juttatása érdekében a háborús bűnösséggel egyáltalán nem vádolható, sőt „hazafias érzésű” svábok ingatlanait is fel kívánták használni. A földreformot (telepítéseket) eszköznek tekintették a politikai hataloméért folyó harcban. A kollektív büntetés ellen határozottan csak a Kiszgazdapárt, s méginkább a Szociáldemokrata Párt emelte fel szavát. A többi párt egy-egy vezető személyiségének (például Bibó István), az egyházi vezetőknek (Mindszenty bíboros, Kapi Béla püspök stb.), a társadalmi szervezeteknek és magánszemélyeknek tiltakozása azonban jelzi, hogy a társadalom nem egyöntetűen ítélte meg a helyzetet.

A telepítések végrehajtásának életközeli bemutatása során olyan példákkal is találkozunk, amikor a betelepített szlovákiai magyarok kéri a helybéli svábok kitelepítés alóli felmentését. A jogfosztott,

önkormányzati szervek, önvédelmi szervezetek nélküli németiség teljesen kiszolgáltatottá vált. Mentességet csak egyéni elbírálásként kapott.

Értékes és tanulságos fejezete a monográfiának a telepítést végző szervek – a kommunista vezetésű Belügyminisztérium felügyelete alatt működő Népgondozó Hivatal, a földművelésügyi tárcahoz tartozó Országos Földbirtokrendező Tanács és szervei, valamint a földhivatalok – működésének elemzése. A hivatalok kettős alárendeltsége, a jogkörök tisztázatlansága, a szakszerűtlen végrehajtás, a burjánzó korrupció szinte áttekinthetlenné tette a helyzetet, s lehetetlenné a törvények és rendeletek jogszerű végrehajtását.

A telepítések megítélését illetően nemcsak a szövetségeseket képviselő megbízottak, hanem a magyar kormány álláspontja is változott. A szovjet vezetés alatt álló SZEB 1945 nyarán 400–450 ezer német nemzetiségű kitelepítését irányozta elő – nem is élt ekkor ennyi az országban. A gyors „németlenítés” azonban technikailag kivihetetlennek bizonyult. 1946-tól kezdve az amerikai katonai parancsnokság egyre jobban fékezte a nyugati megszállási övezetbe történő kitelepítést. Mivel a földreform során hasznosítható sváb ingatlanok nagy részének elkobzása a telepítések első szakaszában megtörtént, a magyar kormánynak nem állt rendelkezésére elegendő terület a szlovákiai magyar áttelepültek földhöz juttatására. Így ők jóval kedvezőtlenebb feltételek közé kerültek az áttelepítés után. A megváltozott körülmények, az agrárágazat katasztrofális helyzete is közrejátszott abban, hogy 1947–48-ban a kormányzat több lehetőséget adott a mentesítésre.

Ma már – részben néhány szépirodalmi műnek és dokumentumfilmnek köszönhetően – ismert a magyar közvélemény előtt, hogy a kitelepítésre szánt, mindenüktől megfosztott németek és a honi vagy szlovákiai magyarok milyen embertelen körülmények között éltek együtt ezekben a nehéz években. Tóth Ágnes munkája nemcsak közelebb hozza hozzánk ezt az időszakot, hanem az események hátterét is feltárja.

Mérleget vonva megállapítja, hogy Magyarországon 1945–1948 között közel félmillió embert érintettek a telepítések és népmozgások. A magyarság 60–80 ezer háborús menekülttel, 90 000 szlovákiai áttelepítettel gyarapodott. A lakosságcsere-egyezmény alapján 60 ezer ember települt át Szlovákiába. A népességmozgás igazi vesztese azonban a hazai németiség volt, amelynek lélekszáma – 200–220 ezer önkéntes és kényszerű kitelepülővel számolva – a felére csökkent. A számszerű csökkenéssel együtt az adott területen megváltozott a lakosság etnikai összetétele, az évszázados német nemzetiségi túlsúly átbillent a magyarság javára. A leltár még súlyosabbnak ítéli a németiség gazdasági térszűrését: elkobzás alá került házaiknak és ingatlanaiknak közel háromnegyede.

Számokban ki sem fejezhető az az erkölcsi kár, pszichikai károsodás, amely ezt a nemzeti kisebbséget érte a jogfosztások, meghurcoltatások során. Igaz, hogy 1949–1950-ben a hátrányos jogi megkülönböztetést megszüntették, de a törvénytelenégeket nem tették jóvá, sőt olyan légkört teremtettek, amely hozzájárult az identitászavar állandósulásához.

A hazai németiség történetének tragikus fejezete kezdődött 1945 után. Ezt a szerzőnek összefoglalásában még jobban hangsúlyoznia kellett volna, hiszen a kitelepítés – éppen a fejlett politikai öntudatot hordozók eltávolításával – az ország több száz német községének „lefejezésével” volt egyenértékű. 1948 után az általános megfélemlítettség légkörében a nemzetiségek körében felgyorsult az asszimilálódás mára szinte visszafordíthatatlanná vált folyamata.

Tóth Ágnes széles forrásbázisra épülő, gondolatgazdag és számos új összefüggésre rávilágító könyve kiemelkedik az utóbbi évek nemzetiséggtörténeti irodalmából. Hasznos hozzájárulás a közép-európai régió országai egy olyan korszakának jobb megismeréséhez, amelyben a felelős politikusok kiaknázatlanul hagyták a kínáló lehetőségeket, s ezzel a hosszú távú békétlen egymás mellett élés feltételeit teremtették meg.

Hudi József